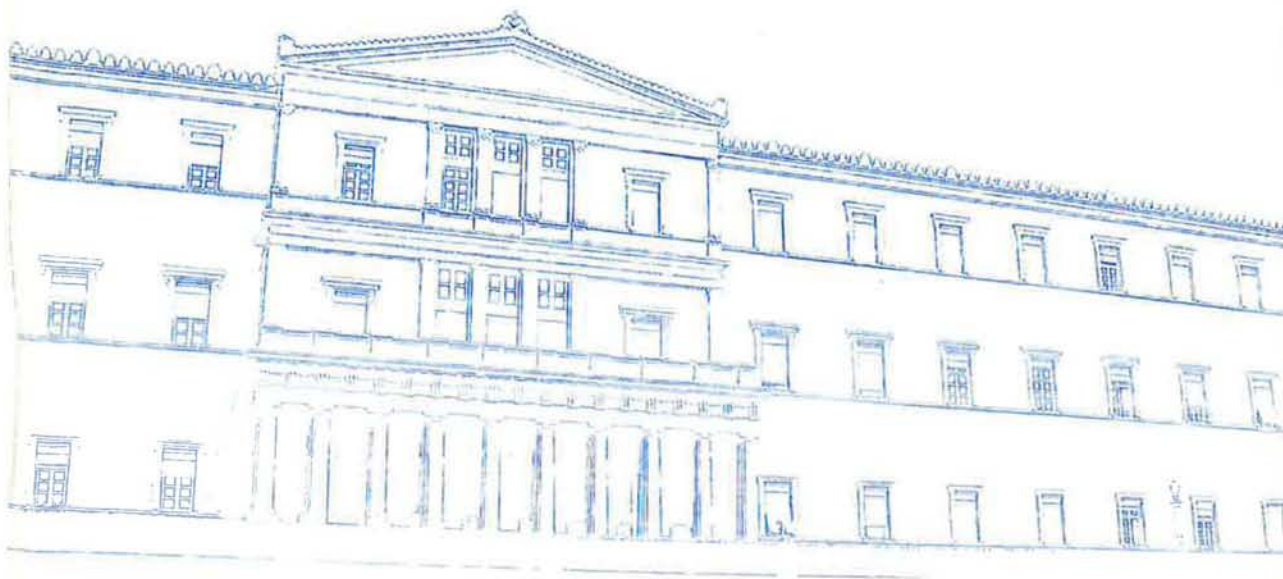

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ - ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

www.tosyntagma.gr

[ΑΝΑΤΥΠΟ]

www.ant-sakkoulas.gr

Άρθρα

Το τέλος της 'συνταγματοποίησης' της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ή η αρχή μιας άλλης;

ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ

Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου
στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Οι ιστορικές αντιφάσεις και τα λογικά αδιέξοδα της τυπικής «συνταγματοποίησης» της ΕΕ

Από την απρόσμενη εξέλιξη της πολιτικής και ιδεολογικής εγκατάλειψης του ευρωσυντάγματος φάνηκε, πιστεύω, ότι η καλούμενη συνταγματοποίηση των ευρωπαϊκών θεσμών δεν είναι η καλλίτερη ούτε η πλέον αποτελεσματική μέθοδος για να πραγματοποιηθεί η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης. Έγινε φανερό ότι η «συνταγματοποίηση», νοούμενη κυρίως ως διαδικασία νομικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης, δεν συνεπάγεται ούτε επιφέρει και την πολιτική ενσωμάτωση των ευρωπαϊκών χωρών. Φάνηκε, δηλαδή, ότι η σύλληψη της ΕΕ κυρίως και πάνω από όλα ως κοινότητας δικαίου, μπορεί μεν να παράγει νομιμοποιητικές λειτουργίες και να καλλιεργεί συνείδηση ευρωπαϊκή στους λαούς της Ευρώπης, αδυνατεί όμως μόνη αυτή να διασφαλίσει την πολιτική ολοκλήρωσή της, όταν η νομική ολοκλήρωση δεν συνοδεύεται από κατάλληλες θεσμικές, κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές ενσωμάτωσης. Δεν αρχίζεις από το κεφάλι όταν δεν υπάρχει καν

σώμα και ψυχή. Και το σύνταγμα δεν μπορεί να εμψυχήσει ψυχή σε ένα ανύπαρκτο πολιτικά σώμα.

Κατέρρευσε, έτσι, πιστεύω πολιτικά η μεγάλη ιδέα ότι η Ευρώπη χρειάζεται, εδώ και τώρα, *hic et tunc*, ένα τυπικό Σύνταγμα και ότι με ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα θα μπορούσε, τάχα, να δημιουργηθεί μια πολιτική αλληλεγγύη μεταξύ των ευρωπαϊκών πολιτών και να καλλιεργηθεί μέσω του ενστερνισμού κοινών πολιτικών και συνταγματικών αξιών μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα, η οποία θα συνένωνε τους λαούς της Ευρώπης και θα διαμόρφωνε μια κοινή συνταγματική συνείδηση, ένα πατριωτικό αίσθημα του συνανήκειν στην ίδια πολιτική κοινότητα. (Σχετικά με την σημασία που έχουν για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ο ενστερνισμός από τους πολίτες μέσω του συντάγματος ενός κοινού αποθέματος πολιτικών και πολιτισμικών αξιών, βλέπε αντί άλλων από την ελληνική βιβλιογραφία την διεξοδική εισήγηση στο συνέδριο των Δελφών του *Ε. Γιαταγάνα*, Το Ευρωπαϊκό σύνταγμα ως παράγων πολιτικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο παρόν αφιέρωμα σ. 163 επ.). Η άποψη αυτή ξεκινούσε από την απλοϊκή ιδέα ότι η απουσία ευρωπαϊκού λαού θα μπορούσε ακόμη και να υποκατασταθεί από τη θέσπιση και τις λειτουργίες ενός τυπικού (?) Συντάγματος, που θα αποτύπωνε και τις αξίες και τα δικαιώματα που συμμερίζονται, ως μέλη της ίδιας πολιτικής κοινότητας, όλοι όσοι δέχονται, λαοί και πολίτες, να συμβιώσουν πολιτικά υπό την σκέπη του. Η θέσπιση ενός Συντάγματος θα μπορούσε, λένε, να δημιουργήσει ακόμη και έναν «ευρωπαϊκό λαό» ή ένα «Δήμο», εκ του μη όντος, ασκώντας μαγικές, σχεδόν θεϊκές ιδιότητες. Η πρόσφατη ευρωπαϊκή πραγματικότητα τους διαψεύδει: η χρήση από μόνο του του όρου Σύνταγμα, και μάλιστα με τις σημασίες –κατά παράδοξο τρόπο– που μας κληροδότησε ο εθνικός συνταγματισμός, αδυνατεί να παράξει συνταγματικό πατριωτισμό ή ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα, όταν δεν συνοδεύεται και από αντίστοιχες πρακτικές, γενεσιουργές μιας δημόσιας ευρωπαϊκής σφαίρας και μιας κοινότητας δικαιωμάτων και συμφερόντων. Ούτε είναι σε θέση να δημιουργήσει πολιτική κοινότητα, όταν η τυπική επίκληση του όρου σύνταγμα δεν συνδυάζεται με διαδικασίες και πρακτικές πολιτικής ενσωμάτωσης και αναπαράστασης μέσω της αντιπροσώπευσης της ενότητας του αντιπροσωπευόμενου πολιτικού σώματος, *όταν μάλιστα απουσιάζουν διαδικασίες πολιτικής συμμετοχής και αντιπροσώπευσης σε θεσμούς άσκησης εξουσίας*. Ο εθνικός λαός, ως πολιτική οντότητα, είναι άλλωστε δημιούργημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των διαδικασιών αντιπροσώπευσης και αναπαράστασής του ως ενότητας, που εγκατέστησε το Σύνταγμα.

Είναι αλήθεια ότι τον «λαό» με την νομική και πολιτική έννοια του όρου τον κατασκευάζει το Σύνταγμα, μέσα όμως από διαδικασίες και πρακτικές που πλάθουν μιαν εικόνα, μια συλλογική παράσταση του συνανήκειν στην ίδια πολιτική κοινότητα. Συλλογική πολιτική συνείδηση δεν παράγεται με λόγια ή με πολιτικές διακηρύξεις, κενές πολιτικού περιεχομένου και χωρίς θεσμικά αντικρίσματα. *Παράγεται μέσα από διαδικασίες και πρακτικές συλλογικές.* Η πολιτική ενότητα των λαών της Ευρώπης δεν δημιουργείται από την μία μέρα στην άλλη ούτε εγκαθίσταται δια μιάς με μια πράξη συντακτική ή με μια μονομερή απόφαση κάποιου συλλογικού σώματος, όταν μάλιστα η ίδια απόφαση δεν είναι επί πλέον προϊόν πάλης, διεκδίκησης και τελικά «συναίνεσης μέσα από την αντιπαράθεση».

Η καλούμενη συνταγματοποίηση της Ευρώπης δεν μπορεί, εφ' όσον θέλει να έχει αντίκρισμα πολιτικό, παρά να είναι το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης και πολύπλοκης διαδικασίας, που δεν γνωρίζουμε εξάλλου εκ των προτέρων τις φάσεις ούτε τις μορφές ούτε την τελική κατάληξή της. Δεν εκβιάζεται ούτε προκαταλαμβάνεται, προχωρά όσο το προσδοκούν, το απαιτούν και το ενστερνίζονται αυτοί για τους οποίους γίνεται. Προχωρά αργά, «βήμα-βήμα», όπως σοφά έλεγαν οι πατέρες της ΕΟΚ.

Η δεύτερη μεγάλη αντίφαση, συναφής με την προηγούμενη που αφορά την παραπλανητική χρήση του όρου σύνταγμα -που είχε μεν ως αφετηρία την έννοια του συντάγματος, αλλά την υπερέβαινε στην συνέχεια και αποτυπωνόταν στις συνέπειες της χρήσης της- έγκειται στο ότι, ενώ το σύνταγμα είναι μια έννοια κλασική και θεμελιώδης της νεωτερικότητας και άρα πολύ παλιά, σχεδόν αρχαία, και έχει ιστορικά και λογικά, αλλά και συναισθηματικά, συνδεθεί με τις έννοιες «κράτος», «λαός», «δημοκρατία και πολίτευμα», «κυριαρχία» και «δικαιώματα», ανασύρθηκε, επιπόλαια και αστόχαστα, από την ιστορία του εθνικού κράτους και της εθνικής δημοκρατίας για να οργανώσει και να νοσηματοδοτήσει κάτι το εντελώς νέο και πρωτόγνωρο, που τώρα κτίζεται και είναι άγνωστο ποιά μορφή θα πάρει και πάντως θα υπερβαίνει σίγουρα αυτό με το οποίο συνδέθηκε το εθνικό σύνταγμα.

Διότι, τελικά, η ενοποιημένη πολιτικά Ευρώπη είναι πολύ αμφίβολο αν θα είναι κράτος και μάλιστα ομοσπονδιακό ή συνομοσπονδία, νέα Πολιτεία ή Συμπολιτεία, (όπως την οραματίζεται ο καθηγητής Δ. Τσάτσος, Η Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Παπαζήσης, σ. 62-63), με δικό της λαό ή χωρίς λαό, με ή χωρίς κυριαρχία, με δημοκρατία και τι είδους, και άλλα πολλά. Με εκκρεμή τα καίρια αυτά ερωτήματα και με ανοικτά όλα τα ιστορικά και πολιτικά ενδεχόμενα, με συγκεχυμένες ή ασαφείς τις απαντήσεις, έσπευ-

σαν οι κυβερνήσεις των κρατών να νοσηματοδοτήσουν με τρόπο ασαφή και συγκεχυμένο μια πολύπλοκη όσο και απροσδιόριστη ιστορικά διαδικασία «πολιτικής ενοποίησης κρατών, λαών και πολιτών (!)», αντλώντας νόημα από την αρχαία ιδέα του εθνο-κρατικού Συντάγματος, επιλέγοντας όμως μερικές μόνον από τις σημασίες του: *κράτησαν επιλεκτικά τις νομικές του αποκλειστικά σημασίες, όσες το αντιμετωπίζουν ως κανονιστικό θεμέλιο της έννομης τάξης, (ποιάς ή ποιών) απορρίπτοντας ή αγνοώντας την πολιτική ή πολιτειακή σημασία του* (επ' αυτού Αντ. Μανιτάκης, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 2004, σ. 90 επ.). Από τις λειτουργίες πάλι του Συντάγματος (εγγυητική, οργανωτική και νομιμοποιητική ή συμβολική) θυμήθηκαν και χρησιμοποίησαν μόνον την τελευταία και ιδού τα αποτελέσματα.

Θεσμικές απορίες και διαπιστώσεις

Η χρήση πάντως του όρου Σύνταγμα είχε και ευεργετικά και μάλιστα αποκαλυπτικά για την διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αποτελέσματα, διότι έφερε την Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικά την πολιτική ενοποίησή της αντιμέτωπη με αλήθειες και πραγματικότητες, με τις οποίες είναι υποχρεωμένη να αναμετρείται διαρκώς και δεν μπορεί να παρακάμψει με ιδεολογικά τερτίπια, αν δεν θέλει να κτίσει το πολιτικό της μέλλον στην άμμο. Δεν χρειάζεται να πετάξουμε μαζί με το νερά του κουβά και το μωρό. Το αίτημα της πολιτικής ενοποίησης των χωρών της Ευρώπης είναι επιτακτικό και απαιτεί απαντήσεις εδώ και τώρα και όχι υπεκφυγές. Μόνο που η απάντησή του είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και σύνθετη. Δεν είναι μονοσήμαντη ούτε μοναδική. Είναι ανοικτή στην ιστορία, χωρίς ορατό τέλος, χρειάζεται να εφευρεθεί και να αντιπαλέψει πολλά εμπόδια. Οι αναμετρήσεις με τις οποίες δοκιμάστηκε με αφορμή το ευρωσύνταγμα η πολιτική διάσταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι πολλές, μεταξύ αυτών σταχυολογούμε ορισμένες, όσες συνδέονται ή απορρέουν από την επιδιωκόμενη «συνταγματοποίηση».

Αδικοούν, πάντως, κυριολεκτικά και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και τη σημασία της λέξης «σύνταγμα», όσοι προσπαθούν να εξηγήσουν την αποτυχία και την πολύ πιθανή εγκατάλειψη του συνταγματικού εγχειρήματος με απλή αναφορά σε παρανοήσεις ή παρεξηγήσεις που δημιουργεί η «μετάφραση» -δηλαδή η νοηματική μεταφορά- των όρων (συνταγματικών ή πολιτικών) από το ένα πεδίο στο άλλο, από το εθνικό στο ευρωπαϊκό, από το διακυβερνητικό στο υπερεθνικό και λοιπά. (Εκεί αποδίδει, αν κατάλαβα

καλά, την αποτυχία του ευρωπαϊκού συνταγματικού εγχειρήματος η Λίνα Παπαδοπούλου στην εμπεριστατωμένη και τεκμηριωμένη μελέτη της «Χάνενοι στη μετάφραση» που δημοσιεύεται στη παρούσα συλλογή. Τα χάνουν, πάντως, ή «χάνονται στην μετάφραση» όσοι δεν θέλουν ή δεν μπορούν να δούν ότι πίσω από την χρήση των όρων κρύβεται πολύ και σημαντική και διαφιλονικούμενη πολιτική και θεσμική ουσία. Και είναι κρίμα αν τα πολιτικά και θεσμικά διακυβεύματα, που ανέδειξε και αποκάλυψε η συνταγματοποίηση, 'χάνονταν' για τους θεωρητικούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην «μετάφραση» και δεν έβλεπαν άλλο κέδρος από την απόπειρα «συνταγματοποίησης» της ΕΕ παρά μόνον έναν απαλό δημοκρατικό εξωραϊσμό τόσο της διακυβερνητικής όσο και κοινοτικής μεθόδου, με την ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμοποιητικής εικόνας της «δημόσιας εξουσίας της ΕΕ»: ενίσχυση των αντιπροσωπευτικών θεσμών (κοινοβούλιο και κόμματα), διαβούλευση και διαφάνεια στους διακυβερνητικούς θεσμούς).

Η αλήθεια της συντακτικής στιγμής και το αίτημα της αυτονομίας της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης από την οικονομική. Οι αδυναμίες της λειτουργικής νομιμοποίησης

Η πρώτη πραγματικότητα με την οποία οφείλει να αναμετρηθεί η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης αφορά την *συντακτική της στιγμή*. Η διαδικασία της συνταγματοποίησης της ΕΕ θέτει επί τάπητος το ζήτημα της συντακτικής στιγμής, της «πολιτικής σύνταξης της» και δι' αυτής την αναγκαία και αναπόφευκτη στιγμή της νομιμοποίησής της. (Βλέπε για όλα αυτά τις ωραίες αναλύσεις του *Etienne Balibar*, *Quelle «constitution» de l'Europe*, στο *'Europe, Constitution, Frontière'*, éd. du Passant, 2005, σ. 49-73 και στο *Lignes*, 13/2004, σ. 13-32, καθώς και τις κριτικές του παρατηρήσεις για το ευρωσύνταγμα στην μεταγενέστερη μελέτη του *Sur la «constitution» de l'Europe*, ό.π., σ. 75-91). Ακόμη για την σημασία που μπορεί να έχει για την πολιτική ένωση των χωρών της Ευρώπης η έννοια της συντακτικής εξουσίας, βλ. τις οξυδερκείς αναλύσεις του *Giacomo Marramao*, *L'Europe après le Léviathan*, *Technique, politique et constitution*, *Lignes*, 13/2004, σ. 46-66). Κάνει δηλαδή επίκαιρο το ερώτημα αν η πολιτική ενοποίηση της χωρών της Ευρώπης ανοίγει μια συντακτική διαδικασία καθώς και αν βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα ιστορική περίοδο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία συμπύκνει με την «καταστατική σύνταξη» μιας νέας πολιτικής οντότητας. Ποιοί είναι, πράγματι, οι όροι που καθορίζουν την συντακτική διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης, ποιά είναι η μορφή της

και ποιό είναι το 'τέλος' της; Και κυρίως ποιοί την ορίζουν ή ποιοί είναι οι «κύριοι» ή οι φορείς της; Και για να θέσω το ίδιο ερώτημα χωρίς αναφορά σε υποκείμενα, συντασσόμενος με το διαδικαστικό ή λειτουργικό θεωρητικό ρεύμα: πώς ορίζεται η ευρωπαϊκή συντακτική διαδικασία; Αν υποθέσουμε, δηλαδή, ότι πρόκειται για διαδικασία χωρίς υποκείμενο, τότε μέσα από ποιές διαδικαστικές μορφές περνά η δημιουργία μιας Ενωμένης Πολιτικά Ευρώπης; Δεν σκοπεύω βέβαια ούτε καν να θίξω τα προηγούμενα ερωτήματα. (Τα έθιξα άλλωστε, πιστεύω, στο «πόνημα» μου 'Το Σύνταγμα της Ευρώπης αντιμέτωπο με την εθνική και λαϊκή κυριαρχία', Παπαζήσης, 2004).

Θέλω απλώς να υπογραμμίσω ότι είναι θετικό, πολύ θετικό το ότι τέθηκαν και τέθηκαν με αφορμή και χάρις στο ευρωσύνταγμα. Άνοιξαν και δεν μπορεί να κλείσουν εύκολα, ούτε πρέπει να κλείσουν. Ήταν καιρός άλλωστε να ανοίξουν και να προκαλέσουν πολιτική αντιπαράθεση, μόνον που δεν ξέρουμε πότε θα κλείσουν και πάντως δεν χρειάζεται βιασύνη ούτε σπουδή. Η ιστορία έχει τους δικούς της ρυθμούς, δεν μπορούμε να την βιάζουμε ατιμώρητα, επειδή κάποιες ελίτ βιάζονται. Η Ευρώπη των εθνικών κρατών *εισήλθε ανεπιστρεπτί σε μια συντακτική διαδικασία, σε μια καταστατική διαδικασία πολιτικής ενοποίησης της*. Η μεταμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης από μία οικονομική ένωση σε μια πολιτική ένωση έγινε αναγκαία και επιτακτική και αναπότρεπτη (Βλέπε τις αναλύσεις του *Jean-Marc Ferry*, στο βιβλίο του *La question de l'Etat européen*, και ελληνική μετάφραση Το ζήτημα του ευρωπαϊκού Κράτους, Παπαζήσης, 2006, με εκτενή δικό μου Πρόλογο, που δημοσιεύεται στο τέλος του παρόντος τόμου, καθώς και το καινούργιο του βιβλίο *L'Europe, la voie kantienne*, Cerf, Umanités, 2005). Το δύσκολο όμως είναι να προσδιοριστεί το πώς και το πότε της συντέλεσής της.

Συναφής είναι και η απορία, του πώς *στοιχίζεται η πολιτική ενοποίηση με την οικονομική*, πώς αντιστοιχείται σε μια ενοποιημένη οικονομία της αγοράς μια ενοποιημένη πολιτική εξουσία πολλαπλών κρατών, λαών ή δήμων; Μία από τις ουσιαστικές διαφορές μεταξύ της πολιτικής και της οικονομικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης είναι ότι η δεύτερη αρκείται για να προχωρήσει σε θεσμούς διακυβέρνησης, υπερεθνικούς ή διακυβερνητικούς, οι οποίοι λειτουργούν με έμμεση, δια των κρατών, και πάντως χαλαρή δημοκρατική νομιμοποίηση, όπως ακριβώς συμβαίνει με την Ευρωπαϊκή Ένωση. Στη μορφή αυτή εξουσίας, είναι αρκετή για την νομιμοποίησή της η τυπική και μόνον ισχύς των κοινοτικών πράξεων ή, έστω, η αποτελεσματική εφαρμογή τους. Τούτο, διότι η νομιμοποίηση των αποφάσεων μιας α-

πλής governance μιας ενιαίας αγοράς μπορεί να είναι είτε μόνον διαδικαστική, δηλαδή να τηρούνται κάποιες τυπικές και διαφανείς διαδικασίες αποφάσεων, είτε μόνον λειτουργική, δηλαδή να εξυπηρετούνται κάποιοι σκοποί, όπως είναι η οικονομική πρόοδος, η αποδοτική λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, η παραγωγή και διευρυνόμενη αναπαραγωγή αγαθών. Και οι δύο είναι σε θέση να παράγουν από μόνες τους νομιμοποίηση και αποδοχή των αποφάσεων της οικονομικής διακυβέρνησης. Σε αυτό τον μηχανισμό νομιμοποίησης στηρίζονται άλλωστε και οι σπαδοί της λειτουργικής ολοκλήρωσης της Ευρώπης. (Βλέπε για την λειτουργική νομιμοποίηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ειδικά για την ανάγκη αναζήτησης, πριν από κάθε άλλη, νομιμοποιητικής βάσης για το regulatory process, καθώς και για τη σημασία που αποδίδεται στην «συνταγματική λειτουργία» τις αναλύσεις του *Ξ. Γιαταγάνη*, στον παρόντα τόμο σ. 174-178). Πράγματι η οικονομική ενοποίηση της Ευρώπης, ως ολοκλήρωση της ελεύθερης οικονομίας, δεν έχει ανάγκη οπωσδήποτε από την «δημοκρατία» με την μορφή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή της λαϊκής κυριαρχίας, διότι αυτό νομιμοποιείται η ίδια με την επίκληση της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου ή των θεμελιωδών ελευθεριών και κάποιων ακριβών ηθικο-πολιτικών «αξιών». Της αρκεί ένας κατάλογος δικαιωμάτων και μια «διακυβέρνηση» (governance) αποτελεσματική με χαλαρή νομιμοποίηση, που εξαντλείται στον «εκδημοκρατισμό» των υπαρχόντων θεσμών με την εισαγωγή διαδικασιών «διαφάνειας», «διαβούλευσης», «ελέγχου», «αναζήτηση ευθύνης» και «συμμετοχής», θεσμοί ή διαδικασίες όμως που εξαυλώνουν ή αγνοούν την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη αντίληψη, πιστεύω ακράδαντα, ότι η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης *χρειάζεται* για να υπάρξει και να λειτουργήσει και για να μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις, η πολιτική εξουσία που θα δημιουργηθεί, καθολικά αποδεκτές, ευρωπαϊκής ισχύος, άμεσα δεσμευτικές για όλους τους Έυρωπαϊους πολίτες, που αφορούν την ατομική και συλλογική τους διαβίωση, *πραγματική ή ουσιαστική δημοκρατική νομιμοποίηση, η οποία εξασφαλίζεται από την συμμετοχή στην λήψη των αποφάσεων όλων όσοι απαρτίζουν την πολιτική κοινωνία* (συλλογικά και οργανωμένα ή ατομικά) και στους οποίους οι αποφάσεις απευθύνονται. Δεν αρκεί για την δημοκρατική νομιμοποίηση της πολιτικής Ευρώπης μια κοινότητα δικαίου, μια αυτοτελής και αυτό-αναπαραγόμενη έννομη τάξη. *Χρειάζεται επί πλέον τα υποκείμενα στα οποία απευθύνονται οι αποφάσεις της, εφ' όσον αφορούν την ατομική τους διαβίωση και τη συλλογική τους συμβίωση, να αισθάνονται ότι είναι τα ίδια οι δημιουργοί τους και ότι συμ-*

μετέχουν άμεσα ή έμμεσα στην κατάρτισή τους. Θα πρέπει ακόμη να μην λησμονείται ότι τα υποκείμενα αυτά ζούν και ενεργούν, *οργανωμένα*, μέσα από *διαμορφωμένες και στέρεες πολιτικές, πολιτισμικές και εθνικές κοινότητες, με διακριτές ταυτότητες, τις οποίες δεν επιθυμούν να απαρνηθούν και μέσα από τις οποίες συμμετέχουν στη διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης*.

Εκείνο που παρακάμπτουν, εξάλλου, όσοι είναι οπαδοί της λειτουργικής νομιμοποίησης είναι ότι η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης δεν μπορεί να είναι μια απλή θεραπεινίδα, ένα παράγωγο και μάλιστα αυτόματο της οικονομικής της ολοκλήρωσης. Δεν μπορεί να είναι ο πιστός υπηρέτης των παντός είδους απαιτήσεων μιας ελεύθερης οικονομίας ούτε οι σκοποί της μπορεί να ταυτίζονται με ή να εξαντλούνται στους στόχους μιας ενιαίας αγοράς εμπορευμάτων, εργαζομένων, προσώπων και υπηρεσιών και ενός ανόθευτου και ελεύθερου ανταγωνισμού (!). Μια δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία των ευρωπαϊκών χωρών δεν είναι δυνατόν να εξαντλείται σε μια διαχειριστική governance της ενιαίας οικονομίας τους, ούτε μπορεί να έχει ως κύρια αποστολή της την διατήρηση μιας συγκεκριμένης, της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής και αυτή να επιβάλλεται μέσω της συνθήκης ως συνταγματική επιταγή (!).

Η δημοκρατία νοείται πάνω και πέρα από την οικονομία της αγοράς για να μπορεί να ορίζει και να περιορίζει τους νόμους της. Γι' αυτό και ένα δημοκρατικό πολίτευμα προϋποθέτει και συνεπάγεται την σχετική διάκριση πολιτικής και οικονομίας. Τη θεμελιώδη αυτή συνθήκη ύπαρξης και λειτουργίας της δημοκρατίας αγνοούν όσοι ταυτίζοντας την πολιτική με την οικονομία υποτάσσουν την πρώτη στις ανάγκες της δεύτερης. Για τους ευρωπαϊστές η δημοκρατική νομιμοποίηση των αποφάσεων της ΕΕ εξυπηρετείται μέσω ενός ανώδυνου και απαλού εκδημοκρατισμού των διαδικασιών και χρειάζεται επειδή έτσι εξασφαλίζεται η αποτελεσματικότητα και η λειτουργικότητα του υπάρχοντος ευρωπαϊκού θεσμικού οικοδομήματος, δηλαδή της υπάρχουσας governance. Ο εκδημοκρατισμός είναι για αυτούς ένα απλό μέσο, ένα εργαλείο στην υπηρεσία της *λειτουργικής νομιμοποίησης*. Την ίδια λογική υπηρετεί και η καλούμενη *συνταγματική λειτουργία* των συνθηκών: το σύνταγμα είναι ένα «μέσο τεχνικό εκτόνωσης των θεσμικών συγκρούσεων». (Βλέπε σχετικά *Ξ. Γιαταγάνας*, στον παρόντα τόμο σ. 186: «Όπου υπάρχει πεδίο συνταγματικής λειτουργίας, υπάρχει και σύνταγμα...το βασικό ερώτημα είναι αν το μόρφωμα της ΕΕ παράγει συνταγματική λειτουργία και χρειάζεται συνεπώς καταστατικό κείμενο *εκτόνωσης των εντάσεων και επίλυσης των σχετικών συγκρούσεων*»).

Τελικά, με βάση το οργανωτικό σχήμα του ευρωσυντάγματος, πολιτικά ενωμένη Ευρώπη σήμαινε απλώς συνεκτικότερη διακρατική ή διακυβερνητική (intergovernmental) και εν μέρει υπερεθνική (Κοινοβούλιο και Επιτροπή) 'διακυβέρνηση', η οποία λαμβάνει αποφάσεις με βάση την αρχή της ομοφωνίας ή της πλειοψηφίας. Συνυπάρχει και λειτουργεί αρμονικά με το νέο-φιλελεύθερο σχήμα της «διακυβέρνησης» (governance) της οικονομίας της αγοράς. Και οι δύο μέθοδοι διακυβέρνησης έγιναν, πράγματι, με το ευρωσύνταγμα αποτελεσματικότερες και επεξέτειναν ιδίως μέσω της Χάρτας των Δικαιωμάτων το πεδίο της νομιμοποιητικής του εμβέλειας σε ολόκληρη την σφαίρα της ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας. Γι' αυτό και προσφυώς ονόμασε την συνταγματική συνθήκη ο Ευάγγελος Βενιζέλος, «διακυβερνητικό σύνταγμα».

Μόνο που από την οικονομία της αγοράς, περάσαμε χωρίς να το καταλάβουμε στην *κοινωνία της αγοράς*, από τις οικονομικές σχέσεις σε όλες τις αστικές σχέσεις, σε ολόκληρη την κοινωνία των πολιτών. Δύο ήταν άλλωστε οι πυλώνες πάνω στους οποίους στήθηκε η συνταγματοποίηση της Ευρώπης: τα κράτη από την μία μεριά και η ιδιωτική αστική κοινωνία ή κοινωνία των πολιτών, από την άλλη. Δύο ήταν και τα νομιμοποιητικά της ερείσματα: η *διεθνής θέληση των κρατών* και η *αχανής θέληση των 'ευρωπαϊκών πολιτών'*, η οποία ανιχνευόταν όμως *μόνον* *διαισθητικά*.

Η επιλογή αυτή συνεπαγόταν όμως αναγκαστικά και δύο θεσμικούς αποκλεισμούς, που υπαινιχτικά σημειώσαμε ήδη: *απέκλειε*, πρώτον, από τη διαδικασία οικοδόμησης της πολιτικής Ευρώπης *τους «λαούς»* της Ευρώπης, και δεύτερον, *απέκλειε* προοπτικά αυτό που διατείνεται ότι θέλει μέσω του ευρωσυντάγματος να προωθήσει, δηλαδή την μετάβαση από μια μορφή διακρατικής διακυβέρνησης μέσω διεθνών συνθηκών σε μια μορφή αυτοδύναμης διακυβέρνησης από μια ευρωπαϊκή εξουσία μέσω ενός συντάγματος. Η πολυπόθητη και τόσο διατυμπανισμένη μετάβαση από το καθεστώς των διεθνών συνθηκών "contract", που διέπεται από τις αρχές και την λογική του διεθνούς δικαίου, σε ένα καθεστώς αυτοδύναμου νομικά και πολιτικά 'status', που διέπεται από ένα θεμελιώδη κανόνα, που αυτό-θεσμίζεται, είχε στην πράξη υπονομευτεί από την ίδια την διαδικασία και το περιεχόμενο του ευρω-συντάγματος.

Τι μεγαλύτερη απόδειξη χρειαζόμαστε για την θεσμική υπονόμηση και αυτοαναίρεση της έννοιας του Συντάγματος, ως πρωτογενούς και αυτοθεσμιζμένου κανόνα, από το γεγονός ότι «κύριοι» τελικά του ευρωσυντάγματος δεν ήταν κάποια συντακτική Συνέλευση προικισμένη με πρωτογενή εξουσία, δεν ήταν βέβαια η Ευρωπαϊκή Συνέλευση ούτε οι πολίτες της Ένω-

σης ούτε οι λαοί της, αλλά, όπως συνέβαινε και προηγουμένως με τις ευρωπαϊκές συνθήκες, τα Κράτη, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και οι διακυβερνητικές διασκέψεις; Τι άλλες μαρτυρίες έχουμε ανάγκη για να διαπιστώσουμε ότι τα κράτη διατήρησαν στο ακέραιο βασικές ιδιότητες της εξωτερικής τους κυριαρχίας και παραμένουν κύριοι των ευρωπαϊκών συνθηκών;

Η εμπειρία του ευρωσυντάγματος έδειξε, επί πλέον, πιστεύω περίτρانا -και αυτό αποτελεί πλέον μian αλήθεια που δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί- ότι η διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης των χωρών της Ευρώπης δεν μπορεί να ξεκινήσει ούτε να συντελεστεί χωρίς τους λαούς των χωρών της Ευρώπης, χωρίς τη συμμετοχή ή έστω τη συναίνεσή τους, τόσο κατά την οικοδόμησή της όσο κατά την λειτουργία της. *Οι λαοί των χωρών της Ευρώπης συμμετέχουν σε αυτήν την διαδικασία, έτσι όπως υπάρχουν και είναι οργανωμένοι στα κράτη τους, ως ενότητες πολιτικές και ως πολιτικά υποκείμενα, κάνοντας χρήση της λαϊκής κυριαρχίας, με την οποία είναι εξοπλισμένοι από τα εθνικά Συντάγματα και από την άσκηση της οποίας αντλούν την πολιτική τους ταυτότητα, την υπόσταση και την νομιμοποίηση της συμμετοχής τους στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.*

Η ταλαιπωρημένη σημασία του συντάγματος και το ζήτημα της θεμελίωσης της ισχύος του ή το αίτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησής του

Άλλωστε συνταγματικά οργανωμένη Ευρώπη με «κυρίαρχα» κράτη αποτελεί παραδοξολογία. Σύνταγμα δεν είναι ούτε μπορεί να νοηθεί ένας νομικός διεθνής δεσμός κυρίαρχων κρατών, αυτό είναι διεθνής συνθήκη. Αυτό έχει αναλυθεί και εξηγηθεί κατά κόρον που δεν χρειάζεται πιστεύω περαιτέρω ανάλυση. Το σύνταγμα οργανώνει και συμβολίζει μια *αυτοδύναμη και δημοκρατικά νομιμοποιημένη εξουσία μιας πολιτικής κοινότητας ή κοινωνίας ή ενός δήμου*. Σύνταγμα χωρίς κράτος θα μπορούσαμε να φανταστούμε, ακόμη και χωρίς λαό, με την σημερινή εθνική και πολιτική σημασία του όρου (βλέπε επ' αυτού τις μελέτες του *Sergio Dellavalle*, *Una costituzione senza popolo. La costituzione europea alla luce delle concezioni del popolo come "potere costituente"*, Milano, Giuffrè 2003, σ. 200-225, ακόμη, *La construction de l'Union Européenne: une constitution sans «peuple» ?* σε *Penser la souveraineté*, Librairie J. Vrin, Paris, 2001, σ. 543-562, ακόμη, *Necessità, pensabilità e realtà della Costituzione europea*, σε *Diritti e Costituzione nell'Unione Europea*, a cura de Zagrebelsky, Editori Laterza, 2003, σ. 119-144. Ο Ιταλός συγγραφέας απορρίπτοντας τόσο την ολιστική θεωρία της συντακτικής εξουσίας του λαού όσο και την φιλελεύ-

θερη ατομικιστική θεωρία της πολιτικής νομιμοποίησης μέσω των ευρωπαϊκών πολιτών ασπάζεται και προτείνει ως πλέον ρεαλιστική για την οικοδόμηση της πολιτικής Ευρώπης την θεωρία της πολιτικής επικοινωνίας του Χάμπερμας). *Σύνταγμα όμως που δεν οργανώνει μια δημοκρατική, δηλαδή αυτόνομη, αυτό-προσδιοριζόμενη ή αυτό-συγκροτούμενη πολιτική κοινωνία δεν νοείται. Δεν νοείται, βέβαια, ως σχήμα ιδεατό και πρότυπο κανονιστικής οργάνωσης και όχι ως εξαίρεση ή παρέκκλιση μεταβατική και αποδοκιμαστέα κανονιστικά συνταγματική τάξη. Αναφέρομαι εδώ σε αυταρχικά, ολοκληρωτικά, δικτατορικά κλπ «συνταγματικά» καθεστώτα.*

Είναι αλήθεια, παρόλα αυτά, ότι από τους καθιερωμένους ορισμούς του (εθνικού ή κρατικού) συντάγματος, υπάρχουν ορισμένοι οι οποίοι, -*αφού γίνουν κάποιες αφαιρέσεις*-, θα μπορούσαν να υποδεχτούν, ως «σύνταγμα» την γνωστή μας ευρωπαϊκή συνταγματική συνθήκη. Η κανονοκρατική ιδίως πρόσληψη του συντάγματος και μάλιστα η έννοια του ουσιαστικού συντάγματος, όπως την εννοεί ο Κέλσεν, ως σύνολο κανόνων που καθορίζουν τους όρους και τις διαδικασίες παραγωγής και εφαρμογής γραπτών κανόνων δικαίου, ή ακόμη η τυπική έννοια του συντάγματος, κείμενο αυξημένης τυπικής ισχύος που θεσπίζεται και τροποποιείται με διαδικασίες διαφορετικές από εκείνες που αφορούν την νομοθετική λειτουργία, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως επιχείρημα ότι η συνταγματική συνθήκη είναι σύνταγμα. Τέτοιας μορφής όμως «σύνταγμα» είχε πάντα η ΕΕ, αφού το πρωτογενές δίκαιο της ΕΟΚ θα μπορούσε με αυτήν την αντίληψη να θεωρηθεί «σύνταγμα». (Έτσι, με φανατισμό αλλά πολύ σχηματικά, ο Γάλλος συνταγματολόγος και ευρωβουλευτής του σοσιαλιστικού κόμματος, *Olivier Duhamel*, Pour l'Europe. La Constitution européenne, Seuil, 2005, 20-26, του ίδιου, La Constitution européenne, Armand Colin, 2005, p. XX-XXI).

Η κανονιστική όμως πρόσληψη του ευρωσυντάγματος δεν είναι ανώδυνη πολιτικά ούτε θεσμικά και έχει σοβαρές συνέπειες, τις οποίες διαπιστώνουμε, αν θελήσουμε να μεταγλωττίσουμε την έννοια ή να την «μεταφράσουμε» σε γλώσσα των θεσμών ή της πολιτικής εξουσίας. Ανακαλύπτουμε τότε ότι η χρήση της συνεπάγεται αναγκαστικά αποκλεισμούς. Διότι, οι κανονοκρατικές προσλήψεις του συντάγματος συνδέουν λογικά την έννοιά του με την ύπαρξη μιας αυτόνομης «έννομης τάξης», κάνοντας μάλιστα διάκριση μεταξύ κρατικής και άλλων τύπων εννόμων τάξεων. Οι περισσότερες, εξάλλου, εντάσσουν το σύνταγμα σε ένα *σύστημα* καταναγκαστικών κανόνων και μάλιστα ιεραρχικά διαρθρωμένων και το εκλαμβάνουν υποχρεωτικά ως θεμέλιο (υποθετικό ή θετικό) ή ως αναγκαία λογική προϋ-

πόθεση (ή απλώς υπόθεση) της ισχύος των κανόνων της έννομης τάξης. Όλες τους πάντως υπονοούν την ύπαρξη ενός «κράτους» ή μιας αυτοδύναμης εξουσίας, μόνον που το ταυτίζουν με μια τάξη καταναγκασμού εξαυλώνοντας την ακαταγώνιστη και κυρίαρχη δύναμή του στο σύστημα των καταναγκαστικών κανόνων. Οπότε, πράγματι, με αυτήν την φορμαλιστική ή τυπική έννοια του όρου θα μπορούσε να ονομαστεί, καταχρηστικά, «σύνταγμα» μια συνταγματική συνθήκη, αν δεν υπήρχε ένα ακόμη αγκάθι, που ανατρέπει το θεμιτό κατά τα άλλα διάβημά τους.

Οι προηγούμενες προσλήψεις του συντάγματος είναι όλες τους «καθαρά» νομικές, έτσι άλλωστε θέλουν να είναι οι ίδιες και μάλιστα διατείνονται ότι μόνον οι «νομικές» ή οι «κανονιστικές» αρμόζουν σε «συντάγματα» μιας έννομης τάξης, εφ' όσον τα εννοούμε αλλά και θέλουμε να είναι κείμενα δεσμευτικά. Η νομική και κανονιστική πρόσληψη του συντάγματος κάνει, λοιπόν, «συνειδητά» αφαίρεση από κάθε «εμπειρικό» ή «υλικό» στοιχείο, που μπορεί να νοθεύσει ή να αναιρέσει την κανονιστική του αυτάρκεια. Έτσι αγνοεί λογικά το κράτος, ως υπόσταση εμπειρική και υλικό καταναγκασμό ή ως πραγματικό γεγονός, που θα μπορούσε να νοηθεί και να υπάρξει ανεξάρτητα από το Δίκαιο. Το ίδιο ισχύει και για την έννοια του «λαού» και της λαϊκής κυριαρχίας, τις οποίες οι νομικές προσλήψεις του συντάγματος παραμερίζουν λογικά, αφού στην πράξη τις εξανεμίζουν ή τις εξαυλώνουν και τις ταυτίζουν τελικά με την δημοκρατική αρχή. Ο Κέλσεν π.χ. αντιμετωπίζει τον λαό ως ένα κανονιστικό κέντρο ή σημείο αναγωγής όλων των πράξεων μιας πολιτείας: όλες οι κρατικές πράξεις εκδίδονται στο όνομα του λαού. Ο λαός υπάρχει επειδή τον ανήγαγε το Σύνταγμα σε πολιτική ενότητα και τον ονόμασε κυρίαρχο (Βλέπε πρόχειρα *M. Troper, L'Europe politique et le concept de souveraineté, L'Europe en voie de Constitution*, Bruylant, Bruxelles, 2004, σ. 132). Οι προηγούμενες όμως λογικές «άγνοιες», επειδή είναι συνειδητές και ηθελημένες, εφ' όσον αποτελούν αναγκαία λογική συνέπεια της τυπικής θεώρησης του συντάγματος, που οι ίδιες υιοθετούν, δεν επιδέχονται κριτική από τα έξω, αφού το μόνο που τους ενδιαφέρει, όπως λένε οι ίδιες, είναι να εμφανίζονται λογικά συνεκτικές και συνεπείς με τον ενδότερο κανονιστικό εαυτό τους.

Αν θέλουμε επομένως να σεβαστούμε την θεωρητική επιλογή τους, θα πρέπει να αναζητήσουμε το αγκάθι των προηγούμενων νομικών θεωρήσεων μέσα στον ίδιο τον λογικό εαυτό τους, στα ενδότερά του: εκεί, δηλαδή, που απωθούνται και κουκουλώνονται οι πραγματικές αντιφάσεις και αντινομίες της νομικής αποκλειστικά κατασκευής του ευρωσυντάγματος. Μία πρώτη αντίφαση προκύπτει, όταν οι ευρωπαϊκοί νόμοι και το ευρωσύ-

νταγμα χρειαστεί να θεμελιώσουν, σε περιπτώσεις σύγκρουσης με κανόνες της εθνικής έννομης τάξης, όχι απλώς την ισχύ τους και την υπερίσχυσή τους έναντι των δεύτερων αλλά και να δικαιολογήσουν την αποτελεσματική επικράτησή τους. Η στιγμή της αλήθειας τους ανακύπτει όταν βρεθούν, τελικά, αντιμέτωποι με το ζήτημα της θεμελίωσης της ισχύος του ευρωσυντάγματος και της δικαιολόγησης της υπερίσχυσής του έναντι των εθνικών συνταγμάτων, πρόβλημα που *συνάπτεται όμως με το ζήτημα της νομιμοποίησής του*. Γι' αυτό και πιστεύω ότι μια καθαρά νομική θεώρηση του ευρωσυντάγματος ή των ευρωπαϊκών συνθηκών δεν μπορεί να ξεπεράσει, όσο και αν το ήθελε, το ζήτημα της νομιμοποίησής του, όπως δεν μπορεί να παραμερίσει το ερώτημα δυνάμει ποιού ύπατου κανόνα ή ποιού κριτηρίου ισχύει ή έχει προτεραιότητα εφαρμογής ο ένας κανόνας έναντι του άλλου. Καμμία έννομη τάξη, ιδίως αυτή που κόπτεται για την αυτονομία της, όπως η ευρωπαϊκή, δεν μπορεί να παρακάμψει ή να αποφύγει την συστατική της στιγμή, το καίριο ζήτημα, δηλαδή, της θεμελίωσης της ισχύος της, το πού θεμελιώνεται η ισχύς των δεσμευτικών κανόνων ή αποφάσεών της. Καμμία έννομη τάξη δεν μπορεί να αποφύγει την λογική ανάγκη αναγωγής των πράξεών της σε ένα ύπατο κέντρο αναγωγής, που να θεμελιώνει και να δικαιολογεί την ισχύ τους (*M. Tropen*, ό.π., σ. 117-137). Μια πραγματικά αυτόνομη έννομη τάξη στηρίζεται στα δικά της πόδια, σε δική της συστατική πράξη αυτό-θέσμησης. Την ισχύ της την αντλεί από τον συντακτικό εαυτό της. Έτσι συμβαίνει με κάθε κρατική έννομη τάξη, θεμέλιό της είναι το σύνταγμά της, ως πράξη πρωτογενούς ισχύος. Η ευρωπαϊκή έννομη τάξη, αντίθετα, δεν διαθέτει δική της συντακτική στιγμή, συγκροτήθηκε με διπλωματικές συμφωνίες και απέκτησε νομική ισχύ και αποτελεσματική εφαρμογή, με πράξεις των κρατικών εννόμων τάξεων, ενώ η ύπαρξη και η λειτουργία της εξαρτώνται από πράξεις και ενέργειες των εννόμων αυτών τάξεων. *Χωρίς δικό της αυτόνομο στήριγμα, χωρίς αυτοδύναμη κανονιστική θεμελίωση της ισχύος της η ευρωπαϊκή έννομη τάξη παράγει και αναπαράγει πράξεις με «έμμεση», και παράγωγη νομική θεμελίωση και νομιμοποίηση*.

Σε περίπτωση σύγκρουσης πάντως πράξεων της ευρωπαϊκής έννομης τάξης με την εθνική, ο δικαστής δεν χρειάζεται, βέβαια, να πάει τόσο μακριά και να αναχθεί ρητά στα ύπατα θεμέλια δικαιολόγησης της μίας ή της άλλης επιλογής του. Αρκεί να αιτιολογήσει τυπικά το προφανές: την υπερίσχυση ή την προτεραιότητα εφαρμογής του ενός κανόνα έναντι του άλλου. Πίσω όμως από οποιαδήποτε «προφανή» ερμηνευτική ή δικαστική επιλογή κρύβεται ή ελλοχεύει με την μία ή την άλλη την μορφή μια ιδιαίτερη θεώρη-

ση της θεμελίωσης της ισχύος του επιλεγόμενου κανόνα εφαρμογής ή του «κανόνα σύγκρουσης» με βάση τον οποίο αίρεται η σύγκρουση. Οι «νομικιστές» βολεύονται να παρακάμπτουν την «στιγμή» αυτή, γλυτώνοντας κόπο και αποφεύγοντας δυσκολίες. Η ερμηνευτική όμως επιλογή του δικαστή έχει, είτε το λέει ο ίδιος ρητά είτε όχι, μια λογική θεμελίωση και *πάντως είναι αναγώγιμη* σε μια δικαιολόγηση της ισχύος και της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενός ή του άλλου κανόνα.

Για τον λόγο αυτό, πιστεύω, ότι η θεμελίωση της ισχύος ή της υπέρσχυσης του ευρωσύνταγματος έναντι του εθνικού συντάγματος ή το αντίστροφο, δεν μπορεί να αποφύγει την λογική αναγωγή σε κάποιο ύπατο κανόνα, πάνω στον οποίο *θεμελιώνεται και με την επίκληση του οποίου δικαιολογείται και νομιμοποιείται αυτό που επιλέγεται ως ισχύον και εφαρμοζόμενο*. Δεν μπορεί επομένως να αποφύγει το αίτημα της νομιμοποίησης, η οποία είναι συνδεδεμένη σήμερα με τη δημοκρατία, -ποιός το αρνείται;- και το δημοκρατικό πολίτευμα -και όχι γενικά και αφηρημένα με την δημοκρατική αρχή. Και αυτό, ακόμη και αν προσλαμβάναμε τη δημοκρατία ως σύνολο διαδικασιών και ασπαιζόμασταν την διαδικαστική νομιμοποίηση των συλλογικών αποφάσεων μιας πολιτικής κοινότητας. Ακόμη και αυτοί που είναι οπαδοί της λειτουργικής ή διαδικαστικής νομιμοποίησης των κοινοτικών αποφάσεων και αποφάσιζαν να ακολουθήσουν με συνέπεια την διαδικαστική προσέγγιση του Συντάγματος και της Δημοκρατίας του Κέλσεν, θα έβλεπαν ότι ο μεγαλύτερος νομικός του περασμένου αιώνα όχι μόνον δεν αγνοεί ούτε παρακάμπτει την έννοια της δημοκρατίας, αλλά έχει αφιερώσει πολλές και εξαιρετικές σελίδες για τον ορισμό και την ειδική περιγραφή της. Θα διαπίστωναν λοιπόν ότι ο αυστριακός νομικός ορίζει την δημοκρατία ως το πολίτευμα της ταύτισης αρχόντων και αρχομένων και πάντως ως το πολίτευμα στο οποίο οι υποκείμενοι στον νόμο είναι και οι δημιουργοί του. Ορίζει δηλαδή την δημοκρατία με αναφορά στην έννοια της συλλογικής αυτονομίας, όπως περίπου και ο Καντ ή ο Ρουσώ, προσθέτοντας ότι στο πλαίσιο μιας αντιπροσωπευτικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η τελευταία περνά αναγκαστικά μέσα από διαρκή, αυτόβουλο συμβιβασμό της πλειοψηφίας με την μειοψηφία.

Το ζήτημα επομένως της δημοκρατίας δεν μπορεί να παραμεριστεί ούτε από τις καθαρά νομικές θεωρήσεις του συντάγματος, διότι ανακύπτει αναγκαστικά με τρόπο μεν έμμεσο αλλά πάντως καθοριστικό μέσα από το αίτημα της «νομιμοποίησης» κάθε συντάγματος, αίτημα που ανακύπτει αμείλικτα κατά την ύπατη λογική θεμελίωση της έννομης τάξης, που το ίδιο το σύνταγμα στηρίζει, καθώς και κατά την αναπόφευκτη σύγκρουση κανό-

νων της ευρωπαϊκής έννομης τάξης με τις εθνικές. Η δημοκρατία, με άλλα λόγια, εκδικείται την δόλια αγνόησή της ή τον τεχνοκρατικό παραμερισμό της και ταράσσει την μακάρια κανονιστική αυτάρκεια ή την λογική μακαριότητα των κανονοκρατικών θεωρήσεων του συντάγματος, μόλις το τελευταίο βρεθεί αντιμέτωπο με την νομιμοποιητική συνείδησή του. Εκεί το Σύνταγμα ανακαλύπτει την γενετική συγγενεία του με την δημοκρατία, εκεί βρίσκει την ψυχή του, που δεν είναι βέβαια το κράτος, όπως λέγεται, ούτε καν ο λαός με την ουσιοκρατική ή οντολογική έννοια του όρου, αλλά ο λαός ως πλάσμα δικαίου, σύνολο οργανωμένο ίσων πολιτών, *δημιούργημα και δημιουργός της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του συντάγματος*. Ο λαός, πάντως, με την νομική έννοια, αν και διακρίνεται και αντιδιαστέλλεται προς την κοινωνιολογική έννοια του λαού, δεν αρνείται την τελευταία ούτε συγκρούεται μαζί της, αντίθετα την προϋποθέτει.

Έτσι, ενώ θεωρώ *απολύτως αναγκαία* για τις «νομικές» λειτουργίες του συντάγματος την νομική ή κανονιστική πρόσληψή του και τον αντίστοιχο τυπικό ορισμό του, *δεν θεωρώ αντίθετα επαρκή* την πρόσληψη αυτή για την θεμελίωση και λειτουργία ενός δημοκρατικού συστήματος εξουσίας ή μιας δημοκρατικής έννομης τάξης, εκτός και αν κάποιος ισχυριστούν ότι ο όρος έννομη τάξη δεν έχει ανάγκη από το επίθετο δημοκρατική, αρκεί να είναι «τάξη», δηλαδή ευταξία.

Ένα Σύνταγμα δεν θεμελιώνει απλώς μια έννομη τάξη, οργανώνει και στήνει ένα *δημοκρατικό πολίτευμα*. Είναι το ίδιο λογικά και ιστορικά δεμένο με την έννοια της δημοκρατίας και δεν μπορεί να την αποχωριστεί: τη δημοκρατία ως ένα πρότυπο *αυτοκυβέρνησης του δήμου* και το σύνταγμα ως *σύνολο διαδικασιών που θεμελιώνουν και δικαιολογούν, εγκαθιστούν και κάνουν να λειτουργεί η αυτοκυβέρνηση αυτή*. Αν δημοκρατία είναι η αυτοκυβέρνηση του δήμου, συνταγματική δημοκρατία είναι η διαδικαστική αυτό-θέσμιση μέσω μιας «πρωτογενούς» εξουσίας (ή μιας πρωταρχικής διαδικασίας), της αυτοκυβέρνησης ενός δήμου (ή μια πολιτικής κοινωνίας): αυτό τόνιζε και ξανατόνιζε δικαιολογημένα ο Γερμανός συνταγματολόγος *D. Grimm* (=Le moment est-il venu d'élaborer une constitution européenne?, σε *Une constitution pour l'Europe*, sous la dir. de R. Dehousse, Presses de Sciences Po, Paris, 2003).

Αυτός είναι τελικά και ο λόγος για τον οποίο έκανα –ας μου συγχωρεθεί η αυτό-αναφορά– στο Συνταγματικό μου Δίκαιο τη διάκριση μεταξύ πολιτικής έννοιας του Συντάγματος και νομικής και ταύτισα την έννοια του ουσιαστικού συντάγματος με εκείνη του πολιτεύματος, όπως έκαναν άλλω-

στε και οι κρατικο-θετικιστές Μάνεσης και Σβώλος, για να κρατήσω ζωντανή την σύνδεση συντάγματος και δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ισχυρίζομαι λοιπόν, καταλήγοντας και επαναλαμβάνοντας με κίνδυνο να γίνω μονότονος, ότι ένα σύνταγμα που δεν οργανώνει ένα δημοκρατικό πολίτευμα, που δεν εκφράζει και δεν ορίζει την πολιτική κυριαρχία ή αυτονομία ενός λαού ή ενός Δήμου και γενικότερα μιας πολιτικής κοινωνίας ή ακόμη και «πολλαπλών» πολιτικών κοινωνιών δεν αξίζει το ένδοξο αυτό όνομα. Μένοντας στην ίδια λογική, δεν μπορώ να συλλάβω ούτε την ευρωπαϊκή δημοκρατία χωρίς την συμμετοχή στο πολιτικό της οικοδόμημα και στη διαδικασία των αποφάσεών της *των λαών της Ευρώπης, ως οργανωμένων πολιτικών ενοτήτων, που διατηρούν την συνταγματική και δημοκρατική τους αυτονομία και εννοούν να αυτό-προσδιορίζονται είτε έμμεσα δια αντιπροσώπων είτε άμεσα με δημοψηφίσματα*. Η κυρίαρχη βούληση των λαών, ως έκφραση της εθνικής συνταγματικής-δημοκρατικής αυτονομίας τους, δεν είναι αναγκαία μόνον για τη νομιμοποίηση της συντακτικής στιγμής της πολιτικής Ευρώπης, συνιστά και αναντικατάστατο δομικό υλικό με το οποίο δομείται και μια δημοκρατικά νομιμοποιημένη εξουσία στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Παρόλο που οι λαοί υπάρχουν πολιτικά και αναγνωρίζονται ως πολιτικά υποκείμενα ασκώντας την κυριαρχία τους μέσα στο κράτος και χάρις στο Σύνταγμα, δεν ταυτίζονται ωστόσο πολιτικά ούτε με το κράτος, στο οποίο ανήκουν ούτε βέβαια με τις κυβερνήσεις, που εκπροσωπούν το κράτος τους στις διακρατικές σχέσεις του. Η αυτοτελής και διακριτή συμμετοχή τους στη συντακτική διαδικασία της πολιτικής ενοποίησης της Ευρώπης είναι αναγκαίος και αναπόφευκτος όρος, όχι μόνον για να αποκτήσει η συντακτική διαδικασία στέρεο νομιμοποιητικό έρεισμα αλλά και για να συντελεστεί με ασφάλεια η ίδια. Το αίτημα της δημοκρατικής αυτονομίας των λαών δεν πρέπει να συγχέεται με την κρατική κυριαρχία, εξάλλου η τελευταία δεν ταυτίζεται με την λαϊκή κυριαρχία.

Η κοινωνία των πολιτών ως ιδεολογικό υποκατάστατο των λαών των χωρών της Ευρώπης

Εκείνο που χρειάζεται ακόμη να υπογραμμιστεί είναι ότι «λαοί» των χωρών της Ευρώπης δεν μπορούν να υποκατασταθούν από την αχανή και αόριστη αναφορά στους «πολίτες της Ευρώπης». Πρώτον, διότι τέτοια πολιτική φυσιογνωμία δεν υπάρχει ακόμη, και εν πάση περιπτώσει τα «οικονομικά υποκείμενα» της Ευρωπαϊκής Κοινότητας έχουν μεν εξομοιωθεί

σταδιακά και μέσα κυρίως από την νομολογία, προκειμένου να ασκήσουν τις οικονομικές του ελευθερίες, με τους πολίτες των άλλων χωρών, χωρίς όμως να έχουν ακόμη αποκτήσει «ευρωπαϊκή» ιθαγένεια, ανεξάρτητη από την εθνική τους ούτε δικαιούνται να μετέχουν στις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ως ευρωπαίοι πολίτες. Η αναφορά από το ευρωσύνταγμα στους 'πολίτες' έγινε για λόγους πολιτικής διαφυγής –ή για την ακρίβεια αποφυγής του όρου λαός- και παραπλάνησης των εθνικών πολιτών. Οι πολίτες δεν νοούνται έξω από την Πολιτεία στην οποία ανήκουν και την οποία συνθέτουν. Και η ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι Πολιτεία ούτε καν Συμπολιτεία. Μόνο η οργάνωση ενός πλήθους ατόμων σε «Λαό» τα επιτρέπει να αυτό-καθορίζονται συλλογικά και να αλληλο-αποκαλούνται «πολίτες».

Ο όρος «πολίτης» παραπέμπει εξάλλου, κατ' αρχήν, στην 'ιδιωτική αστική κοινωνία' ή 'κοινωνία των πολιτών', *civil society*, (για την έννοια της ιδιωτικής-αστικής κοινωνίας στους θεωρητικούς του κοινωνικού συμβολαίου και στο Σύνταγμα, βλέπε και την υφηγετική διατριβή μου «Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1Σ. Η διάσπαση του ανθρώπου σε άτομο και μέλος του κοινωνικού συνόλου», Αντ. Σάκκουλας, 1981), που υπάρχει ως μέγεθος διακριτό από το κράτος και σε αντιδιαστολή με αυτό, τέτοια όμως «κοινωνία πολιτών» υπάρχει ακόμη μόνον στην εθνική αστική κοινωνία και είναι το ζητούμενο και επιδιωκόμενο για την ευρωπαϊκή αστική κοινωνία στο πλαίσιο της διαμόρφωσης μιας δημόσιας ευρωπαϊκής σφαίρας. Η «κοινωνία πολιτών», είναι αλήθεια, αποτελεί μια έννοια που «παίζει» πολύ στην κοινοτική γλώσσα και αναφέρεται συχνά τόσο από την θεωρία όσο και από εκπροσώπους των κοινοτικών θεσμών, είτε για να εξασφαλιστεί ένα είδος εκπροσώπησης 'της κοινωνίας' δια μέσου των 'μη κυβερνητικών οργανώσεων' και άλλων ενώσεων στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και να καλυφθεί έτσι, εν μέρει το δημοκρατικό έλλειμμα της κοινότητας, είτε για να γίνει πιο δημοκρατική και πιο αποτελεσματική η διακυβέρνηση (*governance*) της οικονομίας και να βρούν κάποιο νομιμοποιητικό έρεισμα οι ισχύουσες μορφές ρύθμισης (*regulation*), είτε για να συμμετάσχουν ιδιωτικοί φορείς και άτομα σε προγράμματα και να μοιραστούν χρηματοδοτήσεις. Ανεξάρτητα από το πόσο αντιπροσωπευτικές της κοινωνίας συνολικά μπορεί να είναι οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, η αναφορά στην έννοια αυτή δεν είναι σε θέση ούτε «δημοκρατική συμμετοχή» να εξασφαλίσει και να συμβάλλει έτσι στον εκδημοκρατισμό των κοινοτικών θεσμών ούτε δημοκρατικά ελλείμματα να καλύψει λειτουργώντας στη θέση και για λογαριασμό του λαού. Σφαίρα κατ' εξοχήν της ιδιωτικής κοινωνίας σε αντιδιαστολή προς την πολιτική, η

αναφορά σε αυτήν αναπαράγει απλώς την «αστική κοινωνία» με τις διαιρέσεις της και τον πολιτικά απαθή ή αδιάφορο χαρακτήρα της. Στην *civil society* οι πολίτες παραμένουν πάντα ιδιώτες-αστοί, έστω και αν εμφανίζονται ως πολίτες.

Είναι για τον λόγο αυτό αξιοπερίεργο αλλά και αποκαλυπτικό μαζί της αντιφατικής αντίληψης, που είχαν οι συντάκτες του ευρωσυντάγματος καθώς και η Ευρωπαϊκή Συνέλευση για την πολιτική μορφή της Ευρώπης, το γεγονός ότι στο πρώτο άρθρο επικαλούνται για να νομιμοποιήσουν την ΕΕ, την θέληση των ευρωπαίων πολιτών-μια ανύπαρκτη θέληση-και των κρατών λησμονώντας να αναφέρουν τους λαούς (: άρθρο 1.1.1 «Εμπνευσμένο από την θέληση των πολιτών και των ευρωπαϊκών κρατών με σκοπό να οικοδομήσουν το κοινό τους μέλλον, το παρόν σύνταγμα ιδρύει την Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία τα Κράτη μέλη παραχωρούν τις αρμοδιότητες για να επιτευχθούν οι κοινοί σκοποί»). Σε οποιοδήποτε λόγο και να οφείλεται η αγνόηση αυτή, είτε έγινε διότι θεωρήθηκε ότι οι «λαοί» υπάρχουν δια των κρατών τους και εκπροσωπούνται από τις κυβερνήσεις τους είτε κρίθηκε ότι οι πολίτες εξομοιώνονται με τους λαούς και η αναφορά στους πολίτες εμπεριέχει και τους λαούς, όποια εκδοχή και να δεχτούμε καταλήγουμε στον ίδιο παρανομασθή: η αποφυγή του όρου 'λαός' είναι δηλωτική της πολιτικής αποστροφής που αισθάνονται απέναντί του οι πολιτικές και τεχνοκρατικές ελίτ και δηλωτική της νέο-φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας που επικράτησε στην Συνέλευση. Εν πάση περιπτώσει, η ΕΕ θα εξακολουθούσε και με το ευρωσύνταγμα να είναι οργανωμένη ως Ένωση Κρατών και να κυβερνιέται κατά βάση με την διακυβερνητική μέθοδο –παρόλη την ουσιαστική ενίσχυση που απέκτησε το υπερεθνικό όργανο που καλείται Ευρωκοινοβούλιο και τον εξορθολογισμό που υπέστη η κοινοτική μέθοδος που ενσαρκώνεται από την Επιτροπή.

Το Σύνταγμα των λαών της Ευρώπης ως διαδικασία

Τα πραγματικά υποκείμενα του ευρωπαϊκού γίνεσθαι παραμένουν, *προς το παρόν*, ούτως ή άλλως, τα κράτη μαζί με τους λαούς τους. Τα κράτη εξακολουθούν να έχουν την πρωτοβουλία των κινήσεων και να ελέγχουν την πορεία της πολιτικής συνένωσης των χωρών της Ευρώπης. Αν είναι, όμως, αλήθεια ότι αυτό που επιδιώκεται δεν είναι μια απλή συνένωση κρατών αλλά η συγκρότηση μιας νέας πολιτικής ενότητας, που θα υπερβαίνει τα εθνικά κράτη και θα δημιουργεί μια νέα, πρωτόγνωρη «πολιτική κοινωνία» ή ακριβέστερα μια «κοινότητα λαών», τότε, ακόμη και αν πρω-

ταγωνιστές της διαδικασίας παραμένουν, αναγκαστικά, τα κράτη, «κύριοι» της διαδικασίας θα πρέπει να καταστούν κάποτε οι λαοί των κρατών της Ευρώπης και δια αυτών, ή και αυτόνομα, οι ευρωπαίοι πολίτες. Οι τελευταίοι για να υπάρξουν, άλλωστε θα πρέπει να δημιουργηθεί ο ευρωπαϊκός Δήμος. Είναι ο Δήμος που φτιάχνει τους πολίτες και όχι το αντίστροφο ή καλλίτερα οι πολίτες δημιουργούνται δια του δήμου και ο δήμος δια των πολιτών. Και ο Δήμος για να δημιουργηθεί χρειάζεται ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα. (Για όλα αυτά τα ζητήματα βλ. την αναλυτική μελέτη του Χρ. Παπαστυλιανού, στον παρόντα τόμο, σ. 189 επ.).

Επομένως, η οικοδόμηση της ευρωπαϊκής συνταγματικής δημοκρατίας αποτελεί βαθύτατα πολιτική και όχι νομική ή κυρίως νομική -όπως την καταλαβαίνουν ορισμένοι ακραιφνείς νομικοί- διαδικασία πολιτικής ενσωμάτωσης των λαών της Ευρώπης, που ξεκινά με την πρωτοβουλία των κρατών, αλλά που αναγνωρίζει τον πρωταγωνιστικό, τον κυρίαρχο - νομιμοποιητικά τουλάχιστον- ρόλο των λαών των κρατών της Ευρώπης και τους εγκαθιστά «κύριους» όχι μόνον της διαδικασίας διαμόρφωσης και εγκαθίδρυσης των νέων ευρωπαϊκών θεσμών αλλά και της διαδικασίας λήψης των αποφάσεων που τους αφορούν. Τους εγκαθιστά συμμετοχούς και συγκυβερνήτες της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής διαβίωσής τους, διαφορετικά δεν έχει νόημα να μιλάμε για ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, εκτός και αν η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ταυτίζεται και εξαντλείται στην οικονομική ολοκλήρωση.

Αν τα κυρίαρχα κράτη επιθυμούν, πράγματι, να συγκροτήσουν μια νέα δημοκρατική ευρωπαϊκή πολιτική ενότητα συνταγματικά οργανωμένη, αν είναι διατεθειμένα, στα αλήθεια, να εκχωρήσουν ουσιαστικές κυριαρχικές τους αρμοδιότητες και να τις μεταβιβάσουν σε μια νέα πολιτική ενότητα, που θα φέρει τα χαρακτηριστικά μιας αυτοδύναμης συνταγματικής ευρωπαϊκής δημοκρατίας, απογαλακτισμένης από τους γεννήτορές της, τότε, επειδή θα πρόκειται για μια μετα-εθνική, μετα-κρατική συνταγματική δημοκρατία, η μόνη οδός που διαγράφεται είναι αυτή που βρίσκεται κάπου ανάμεσα στο κοσμοπολίτικο κανονιστικό ιδεώδες του Καντ, *συνένωση ταυτόχρονα κρατών και λαών στην βάση της ισοτιμίας και με καθολική αναγνώριση σε όλους, πολίτες και λαούς, των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους*, και στο ομοσπονδιακό ιδεώδες των φεντεραλιστών: μια μέση οδός που τείνει στη δημιουργία μιας νέας μορφής ομοσπονδιακής πολιτικής συνένωσης ή *ομοσπονδίωσης λαών ή εθνικών δημοκρατιών* και όχι κρατών, μιας Δήμων-κρατίας, η οποία χρειάζεται όμως να σχεδιαστεί και να κατα-

σκευαστεί χωρίς να γνωρίζουμε ακόμη τα βασικά της συστατικά ούτε το τέλος της. Υποθέσεις μπορούμε μόνον να κάνουμε.

Εν κατακλείδι, και μετά την πολύτιμη εμπειρία του θνησιγενούς ευρω-συντάγματος, που αποκτήσαμε, μπορούμε συνοψίζοντας να πούμε ότι η *Ευρώπη δεν χρειάζεται Σύνταγμα*, με την τυπική τουλάχιστον του όρου έννοια. Χρειάζεται όμως ένα *πραγματικό σύνταγμα*, που δεν θα έρθει από τα πάνω, με μια μονομερή πράξη -όπως έγινε με τα εθνικά συντάγματα- για να καθυποτάξει ή για να ακυρώσει τους λαούς της Ευρώπης και την πολιτική και συνταγματική τους αυτονομία, αλλά από τα κάτω, από τους ίδιους τους λαούς. Θα δημιουργηθεί σταδιακά, βήμα-βήμα, μέσα από πρακτικές και αποφάσεις οργάνων και θεσμών, και θα επιβληθεί ως πολιτικό σύνταγμα *πάνω από το υπάρχον οικονομικό σύνταγμα*, το οποίο και θα ορίζει ως αξιολογικά και τυπικά ανώτερό του. Το τυπικό Σύνταγμα της Ευρώπης θα είναι η κατάληξη, το επιστέγασμα μιας μακράς και αντιφατικής συντακτικής διαδικασίας. Θα αποτυπώνει τις θεμελιώδεις αρχές που θα διέπουν την κοινή πολιτική συμβίωση των λαών της Ευρώπης, τις διαδικασίες της συμμετοχής τους στην κοινή διαχείριση των ευρωπαϊκών υποθέσεων, καθώς και τα θεμελιώδη δικαιώματα των ατόμων και των λαών της. Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και εθνικά συντάγματα θα είναι μεταξύ τους τυπικά ισοδύναμα και θα διατηρούν διαύλους ουσιαστικής επικοινωνίας.

Η Ευρώπη δεν έχει, εξάλλου, ανάγκη από μια νέα Χάρτα των δικαιωμάτων και ελευθεριών. Από τέτοιες χάρτες είναι γεμάτος ο κόσμος. Η ευρωπαϊκή χάρτα όχι μόνον δεν προσθέτει τίποτε το καλλίτερο ή το νέο, αλλά συρρικνώνει, περιορίζει ή αντιτίθεται ακόμη και σε αυτό που έχει κατακτηθεί και ισχύει σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Τα θεμελιώδη ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα ισχύουν και επιβάλλονται σε άρχοντες και αρχομένους, είτε ως γενικές αρχές που πηγάζουν από τις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών είτε ως κανόνες διεθνείς άμεσα δεσμευτικοί για κράτη και για πολίτες. Γιατί να μην δεσμεύονται από αυτούς τους κανόνες και τα όργανα των ευρωπαϊκών κοινοτήτων και γιατί να μην αναγνωριστούν οι κοινοί, εθνικοί δικαστές, εγγυητές και προστάτες των δικαιωμάτων και ελευθεριών των ευρωπαίων πολιτών και έναντι των 'αντίθετων προς τις θεμελιώδεις αρχές και τα θεμελιώδη δικαιώματα' πράξεων των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Δεν είναι αντιφατικό να αναγνωρίζεται από την μία μεριά ο εθνικός δικαστής εφαρμοστής του ενωσιακού δικαίου και να μην έχει από την άλλη την εξουσία να μην εφαρμόζει πράξεις των ενωσιακών οργάνων, που κρίνει ο ίδιος ότι προσβάλλουν τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα εθνικά συντάγματα ή σε διεθνείς συν-

θήκες; Η εθνική συνταγματική κληρονομιά των ευρωπαϊκών χωρών δεν αποτελεί ταυτόχρονα και 'συνταγματικό κεκτημένο' της Ευρώπης; Τι θα πεί το ευρωπαϊκό δίκαιο είναι ανώτερο του εθνικού συνταγματικού δικαίου, γιατί είναι ανώτερο;

Η Ευρώπη έχει ήδη ένα κοινό 'πραγματικό' σύνταγμα, ας το αναγνωρίσει, ας το αξιοποιήσει, ας το ολοκληρώσει. Ας ξεκινήσει από αυτό και σιγά-σιγά ας πλάσει μέσα από αμοιβαίες συμπήξεις ένα καινούργιο μόρφωμα, την μορφή άλλωστε του οποίου δεν μπορούμε να σχεδιάσουμε από τώρα. Το πολιτικό Σύνταγμα της Ευρώπης δεν υπόκειται στην τυπική λογική του «είναι» ή δεν «είναι», αλλά στη διαλεκτική του «γίνεται», είναι το ίδιο διαδικασία.

Το τέλος του Ευρωσυντάγματος μπορεί να είναι η αρχή μιας άλλης μορφής συνταγματοποίησης της Ευρώπης, διαφορετικής από εκείνης του εθνικού συνταγματισμού, που καλούμαστε να ανακαλύψουμε και να μορφοποιήσουμε.

